

תוכן העניינים

פתח דבר

ז

פרק ראשון: מקומו של 'משנה תורה' בחיי הרמב"ם
וביצירתו הספרותית

1

היצירה הספרותית של הרמב"ם: אחדות וגיוון
שלושה מקורות של מידע

6

7

(א) המבוא ל'פירוש' המשנה 7; (ב) התשובה לר' נהוראי דיין 12;
(ג) ההקדמה לספר המצוות 13

מרכזיותו של 'משנה תורה'

14

מטרותיו ותכונותיו של 'משנה תורה' על פי מחברו

20

שבע הצהרות-כוונות 22; (1) ההקדמה ל'ספר המצוות' 22; (2) ההקדמה
ל'משנה תורה' 25; (3) האיגרת אל ר' פנחס בן משולם, דיין
אלכסנדריה 27; (4) האיגרת אל ר' יהונתן הכהן מלונל 31; (5) האיגרת אל
יוסף בן יהודה 33; (6) מאמר תחיית המתים (1191) 35; (7) מובאות בתוך
כתב סניגוריה אנונימי 36; חמש תכונות עיקריות 38

מקורותיו של ספר 'משנה תורה': למדנות ומקוריות

39

מניעיו ומגמותיו של ספר 'משנה תורה'

49

(א) המניע ההיסטורי: מענה לצרכי הזמן 49; (ב) המניע הספרותי: הצורך
בעיצוב שיטה ספרותית 58; (ג) המניע הפילוסופי-אידיאולוגי: הצורך
השכלתני-רוחני 60 ...

אמצע המאה השתים-עשרה: המציאות המוסדית, הדתית והספרותית

62

(א) הגאונות 63; (ב) הקראות 65; (ג) השכלתנות 67; (ד) הספרות
הרבנית 68; (ה) תלמוד תורה 69

היסטוריה והלכה: דרכים בלימוד 'משנה תורה'

71

פרק שני: צורה

75

אנונימיות וסמכות. תכליתה של הפסיקה ההלכתית וערכה:

75

הלכות קצרות, אחידות, בלא הזכרת מקורותיהן

79

התגובות לחיבור: השגות ותוספות

85

עיון חוזר: חריגות מן הצורה הפסיקתית

(א) דברים בשם אומרם. מעשים שהיו, ציטטות 85; (ב) נוסחאות וכתבי

יד 90; (ג) גיוון דעות 95; (ד) מנהגים מתחלפים 98; (ה) הערכות מוסריות:
דרכים להשגת השלימות 105; (ו) אמצעים פדאגוגיים: פנייה ישירה,
מבואות מכלילים, מעשה חכמים 106

- 109 נמנעות הפסיקה המוחלטת
112 החיבור כמעשה פרשנות: חומר ביאורי-פרשני
חיבור של פסקי דין – הגדרה חדשה;
129 הידיעה התיאורטית וחשיבותה
132 'מלאכת שמים' אצל הרמב"ם: שמרנות וגמישות
137 נספח: דוגמאות של חומר פרשני-ביאורי

144 פרק שלישי: היקף

- 147 הגבלות על היקף הלימוד
150 תועלתנות הלכתית ורוחניות
156 פריצת הדרך האינטלקטואלית של הרמב"ם
159 המניעים למיזוג העיוני והמעשי
164 אופיו האחיד של הידע האנושי
168 המימד ההיסטורי
176 מצוות לשעתן
179 השמטות

182 פרק רביעי: מיון

182 דרכי מיון אפשריים

(א) סדר המשנה והתלמוד 182; (ב) מנייתן של מצוות: שיטת 'ספר
המצוות' 187; (ג) מיון מקורי תימאטי-מושגי 193

- 198 ארבעה-עשר הספרים של 'משנה תורה'
שיטת המיון וחידושה 206

- 209 הפשטה מושגית ומיון: פיצולן של יחידות הלכתיות
שיטה ואילוצים סביבה 213

- 225 בין מיון תימאטי-מושגי למיון פילוסופי
רצף פנימי ומיון 229

232 בעיית הסתירות

- 239 נספח: מיון ההלכות ב'משנה תורה' ביחס למיון ב'מורה נבוכים'

- 241 פרק חמישי: לשון וסגנון
- 242 שלוש אפשרויות
האופציה החסרה: הערבית 248
- 251 בשבח הקיצור
יוצאים מן הכלל: מקרים של הרחבות של 253
- 260 דייקנות ואלגאנטיות
- 262 סגולות אחרות: נרדפות, סימטריה, חידושי מלים
- 264 המשכיות ועקביות בסגנון
- 266 תוכן וצורה בהתמזגותם: דפוסים ספרותיים וצרכים קודיפיקאטוריים
- 267 פרק שישי: הלכה ופילוסופיה
- 269 הלכה ופילוסופיה — יחסי הדדיות והשלמה הדדית
- 274 עיסוק הקבע של הרמב"ם בתורת חז"ל ובמטה־פיסיקה
- 279 פילוסופיה והלכה ב'משנה תורה'
- 281 טעמי המצוות ביצירת הרמב"ם
- 282 (א) ראיות המוכיחות שיש למצוות טעמים
הוכחות מן המקרא ומספרות חז"ל 282; ההוכחה הפילוסופית 284; הוכחה
פרשנית־היסטורית 286; פירוש חדשני של הרמב"ם לדברים ד: ו 289
- 291 (ב) האם אפשר לגלות את טעמי המצוות?
- 294 (ג) האם יש לחקור את הטעמים ולגלותם? — סכנת האנטינומיזם
טעמי מצוות וסחרי תורה 297
- 299 (ד) האם צריכה ידיעת הטעמים להישאר אוטורית?
- 300 (ה) טעמי המצוות — האם הם מוחלטים או יחסיים
- 302 (ו) טעמי המצוות בהקשר פולמוסי
- 304 טעמי המצוות ב'משנה תורה'
הלכות מעילה ח: ח: הוראת היתר לעיון 305; הלכות תמורה ד: יג: הוראת
ההיתר נכפלת ומתיישמת 311
- 313 הדגש על תפקידן הטליאולוגי של המצוות
- 322 בין 'משנה תורה' ל'מורה נבוכים'
הדאגה לשלימות מוסרית 328; הסברים בעלי מגמה חברתית 331

- 333 אחדות או שניות במשנת הרמב"ם: סתירות או הדגשים מתחלפים
 ייחס לסגפנות 342; הכרה מפורשת באלטיזם 348
- 351 תכונות אחרות: 'גזירות הכתוב' והסברתן
 קביעת מקום ל'חכמה' 353; היחס אל דת ההמון 357
- 361 נטיות פילוסופיות אישיות וניסוחים הלכתיים
- 364 הפילוסופיה כחלק מהותי של התלמוד
- 373 עליונות היריעה הפילוסופית
- 378 כעין חתימה
- 384 אחרית דבר
- 384 ספר מופת: ללא תקדים ותחרות
- 386 תפוצתו המהירה של החיבור, מבקרים ונושאי כלים
- 391 חזון והגשמה — השפעת החיבור למעשה
- 394 'משנה תורה' ומפעלי הקודיפיקציה שלאחריו
- 397 הזדהות והסתייגות: הלכות 'תלמוד תורה' כדוגמה
- 398 'משנה תורה' — כוח מקורי ומפרה בעולם של ישראל
- 399 תוספות בשעת ההגהה
- מפתחות
- 405 מפתח כתבי הרמב"ם
- 407 מהדורות של ספר 'משנה תורה'
- 408 מפתח הביבליוגראפיה
- 447 ביבליוגראפיה נוספת
- 475 קבצים מיוחדים לחקר הרמב"ם
- 477 ספרי מקורות
- 490 מפתח כללי
- 503 מפתח המובאות מכתבי הרמב"ם
- 524 קיצורים

פתח דבר

כמה אקדם ה' על שזיכני לראות את חיבורי על ספר 'משנה תורה' לרמב"ם מופיע בעברית. בזה סרה תמיהתה של אמי ע"ה, ששאלתני — בשעה ששקדתי על השלמת הנוסח המקורי של החיבור — על סיבת כתיב אותו בלועזית. ברוך שסייעני להשיב על שאלתה, ולו באיחור, תשובה שהיא בחינת תיקון.

הדברים הבאים בספר הזה ניתרגמו בדיוקנות מן המקור האנגלי של החיבור, אשר הופיע בהוצאת אוניברסיטת ייל בשנת 1980. בקצת מקומות בלבד נוספו מראי מקום או דברי הרחבה מועטים לתועלת הקורא העברי, בין כדי להוסיף איזו ידיעה נחוצה ובין כדי להבהיר איזה עניין הדורש הבהרה נוספת. קצת ציונים לספרות שנכתבה בלועזית, אשר נראה היה שאין בהם תועלת לקורא העברי, הושמטו מן התרגום. במקומות אחרים נוספו על מראי המקום שצוינו בנוסח המקורי גם מובאות מדגימות; תועלתן של אלו לקורא הלועזי נראתה מפוקפקת. קצת דברים שהובאו בנוסח האנגלי בהערות, ונראו חשובים לקורא העברי, הועלו לפני הספר.

העיסוק ברמב"ם — שהוא לעתים קרובות לימוד מעמיק המניב פירות משובחים וחושף חידושים הלכתיים, פרשניים ורעיוניים — אינו שוקט על שמריו. בנוסח שלפנינו השתדלתי לציין, עד מקום שהשיגה ידי, את הספרים והמאמרים הרבים שהופיעו בשנים האחרונות והנוגעים בסוגיות הנדונות בספר. אין צריך להדגיש את חשיבותה של הספרות התורנית הצמודה לדברי הרמב"ם, המרבה להעמיד בהקשר זה על בעיות ועל חידושים, על אתגרים ועל נתיבות מתחדשות של עיון. ברי לי כי המחקר הפרשני המלווה את ספריו של הרמב"ם הוא המשובח ביותר, שכן רק הוא מתמודד עם דבריו ממש, על כל גדולתם ומורכבותם. הבודק את הספרות הרבנית כדי לראות באיזו מידה כבר עלו בה עמדות ובעיות ומרכיבים שנדונו במחקר המודרני, וכדי לעמוד על ההבדלים שבין שני אלה בתפישה, בהצגת שאלות ובדרכי פתרון — ימצא תמיד נשכר. ציינתי גם לספרות הזאת, עד כמה שיכולתי.

התוספות שהוספתי במהדורה זו להערות מובאות בדרך כלל בין סוגריים מרובעים; למרבה הצער, עקב אילוצים של מקום וסידור הדפוס, לא תמיד ברצף. הטופס המוגה של הספר הזה נמסר לידי המו"ל בקיץ של שנת תשמ"ט, ובשעת ההגהה, אשר נמשכה זמן רב למדי, לא מנעתי עצמי מן העיון ברמב"ם, והמשכתי להוסיף ציונים קצרים על דבריי. וכבר הייתי אותה שעה משועבד כולי לצורת העמוד ואף להיקף השורה; אם נשאר מקום פנוי — יכולתי להוסיף, ואם לאו — נשארו ההוספות באמתחת. דברים הנוגעים לעניינים הנדונים בספר רשמתי גם בביבליוגרפיה הנוספת הבאה במדור המפתחות; פשוט מן הנמנע היה להזכיר את כל הנדרש בהערות עצמן, בהקשרים הנאותים.

ארגונו של ספר זה, שנועד בראש ובראשונה לתאר את 'חיבורו הגדול בתלמוד' של הרמב"ם ולנתח את מבנהו האדריכלי, את מגמתו ההלכתית-רוחנית, את היקפו, את סגנונו ואת מיון החומר המובא בו, נקבע בהתאם להנחיות המצויות בכתבי הרמב"ם עצמו, כפי שזוהו והוצעו בפרק הראשון של ספרי. ביקשתי להציג את דבריו נאמנה, בצורה שקולה ומאוזנת, מבלי להוסיף ומבלי לגרוע, וכמובן — מבלי לעשותם כמין חומר לדרוש ולהשערה. הכנה כדברי הרמב"ם נקנית רק בעמל רב וכלימוד קפדני, ולא ידע באמת ערך התועלת שבהם אלא מי שכבר יגע ימים ונדר שנה לילות בהלכה, כפי שציין המחבר עצמו בדבריו על פירושו למשנה (סדר טהרות, הקדמה, עמ' לז); הדברים יפים, וביתר שאת, ביחס ל'משנה תורה'. דבריי מתמקדים במבנה הספר, בסגולותיו ובקווי ייחודו. אכן נראה שהרמב"ם נתן בידינו את ההנחיות היסודיות להכנת חיבורו — חיבור מקורי להפליא, שמוסכמות הסוג הספרותי לא הגבילו את ייחודו משום צד. הצהרות הרמב"ם תואמות לרוב את אופן הגשמתן, והערכתו את ספרו הגדול קולעת להווייתו האובייקטיבית.

עיון מדוקדק ומתמשך בחיבור גדול זה, המגלם את יצירתו רבת האנפין של הרמב"ם והמגלה גם את דמות דיוקנו כהוגה דעות, מאפשר תפיסה מקיפה ומעמיקה בכלל משנתו. עומדת לפנינו יצירה עדינה, מקורית ומגוונת, מגובשת בתכלית על כל חוליותיה ומרכיביה. המתח הרב המאפיין את קיומם ביחד של רבים מחלקיה, והוא מסימני היצירה הגדולה הזאת ומסממניה, אינו שולל את אחדותה היסודית. אין ספק שחיבור גדול וחשוב זה הוא עמוד העמודים בבניין רב הממדים שהקים הרמב"ם, וניתן לומר כי היהדות כמעט כולה, על כל קפלי הווייתה, משתקפת ממנו.

ואם ישאל השואל מדוע נותרו נושאים מסוימים, וביניהם ענייני הלכה ספונים ונכבדים, אשר לא זכו לדיון ממצה בספר הזה, הרי תשובת השאלה בצידה: מטרתי העיקרית היתה להציע תיאור אנליטי של ספר 'משנה תורה', ושיעבדתי את עצמי מרצון, בכוונה מכוונת ובלב שלם, למשימה זו. לא ראיתי עצמי בן חורין (וכוודאי גם לא בר הכי) להיגרר לדיון מקיף במשנת הרמב"ם בכללותה, לפי סדר עניינים עצמאי ובלתי תלוי בחיבור הגדול. מודע אני למשאלות הקיימות, והריני מוסר בזה מודעה כי נותר אצלי בכתובים חומר רב ומקווה אני אי"ה לפרסם דיונים משלימים בנושאים אלה. בינתיים סבור הייתי כי כדאי לשמור על צביונו ועיצובו של ספר זה כמות שהוא.

הנוסח האנגלי של ספר זה זכה לתשומת לב מסוימת, ומבקש אני להעיר בעניין זה על פרט אחד, היוצא ללמד על כללות הרבה. בין המבקרים שייחדו דברים לספרי היו שסברו כי מיעטתי את דמותו של הרמב"ם כחדשן, כי הדגשתי יותר מדי את שמרנותו, וכי טשטשתי את המרכיבים המהפכניים של משנתו. מאידך גיסא יש מי שסברו כי הגזמתי בהדגשת חדשנותו ותעוזתו ותנופתו של הרמב"ם, וכי ייחסתי לו, בנדיבות רבה, חידושים והישגים בשטחים שבהם כבר הקדימוהו אחרים. מותר לי לקוות, אם כן, שעלה בידי לנווט את דבריי כזהירות הנדרשת, ולהתרחק משתי הקצוות. בפנים הספר הרכיתי לדון בשאלת המקורות והמקוריות, ושאלה זו — כשיעור מרכזיותה כך שיעור מורכבותה. אין להתכחש למידת חלותו של הרמב"ם בקודמיו ובמקורותיו, וגם אי אפשר להתעלם מחידושיו בכל התחומים ובכל המישורים, בפרשנות ובפסיקה, בשימוש במקרא ובאגדה, בטיפול בתוספתא ובירושלמי. ביחס אל מקורות חוץ, בהדגשות רוחניות ופילוסופיות, ובמזיגה בין ההלכה וההגות המאפיינת את כל מסכת יצירתו. דבר אחרון זה טעון לימוד ועיון מתמשכים. במשך

הדרות, יש שראו מזיגה זו בעין יפה, ויש שנרתעו מפניה, אבל את עצם קיומה אין להכחיש.*

חכמים ותלמידים למיניהם שואפים לגלות את התכנים המרוכבים הגלומים בספר 'משנה תורה'. כל גילוי או כירור, העמקה או הבהרה, קובעים ברכה לעצמה, ומלמדים על הכלל שכל כולו שופע חידושים. פרטים הלכתיים והערות הגותיות — הכל מצטרף לחשבון גדול. הבנת חיבורו של הרמב"ם מעוגנת במקבילים נפגשים: במקורות המתגלים חדשים לבקרים ובפשטים המתחדשים כל עת.** הלא הרמב"ם עצמו היה בה באותה עת גם שקוע ביצירתיות בלתי פוסקת, וגם קשוב ופתוח לחידושים. נאמנים עלינו דבריו המופלאים של בנו ר' אברהם (ספר המספיק, עמ' 71): 'ולו שמע אותו אבא מארי זצ"ל, היה מודה לו, כפי שציווה "והוי מודה על האמת". והרי תמיד ראינוהו ז"ל בבירור מסכים אל הקטן שבתלמידו לגבי האמת, למרות עושר לימודו שלא עמד בניגוד למופלגות דתו'.

העיון ברמב"ם ובנושאי כליו ובספרות הענפה הצומחת סביבו הוא מקור לא אכזב להתבוננויות חדשות בדבריו וברמיותו, עד שקשה למעיין להגיע בהם לימעיין דמות חתימה'.

*

ד"ר מירון ביאליק לרנר השקיע עמל רב בתרגום הספר הזה ובבדיקת אלפי ההערות ומראי המקום שבו. בידענותו, בשקידתו ובמסירותו השכיל לגלות טעויות דפוס למכביר ועזר לתקן ולשכלל את הנוסח העברי של הספר. ד"ר אביגדור שנאן התקין את הספר לדפוס במיומנות, בנאמנות ובאדיבות; הוא עשה מלאכה יפה בעין טובה וכחכמה. מר ב"צ יהושע, מנהלה לשעבר של הוצאת מאגנס, מר דן בנוביץ, מנהלה הנוכחי, ומשנהו, מר רם גולדברג,

* דוגמא קולעת להכרה במציאות הזאת, והיא נאמרת במורת רוח, מוצאים אנו בדברי רבנו צדוק, ספר הזכרונות, עמ' 58. לשונו שם כך היא: 'הרמב"ם שפירש עניין מעשה כראשית הוא חכמת טבעי הנבראים, מצא בו מבוא תועלת לעבודת הש"י לאהבתו ויראתו. ואמנם אם היה זה אמת אצלו, אינו אמת לרוב המתעסקים בחכמות אלו. ולא היה ראוי לו לקבוע ידיעת עניינים כאלה בהלכות יסודי התורה שלו כלל [...] וכל מה שאסף שם הם מדברי חכמי אר"ה, וראויה להם, שכל חכמתם כחכמה השייכת בעוה"ז וידיעת נבראי העוה"ז מצד טבעם, שהם כידיעת כל מיני אומניות, שאין בזה שייכות לתורה'.

** ממש בימים האחרונים לפני מסירת שורות אלה לדפוס, הגיעני ספרו החשוב של ש' אברמסון, פרקים מן 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חפני גאון (ירושלים תש"ן), ושם, בעמ' 15, מובאת גירסת הגאון במסכת כריתות יד ע"ב, המאירה את פסק הרמב"ם בהלכות שגגות, וכפי שהעיר המהדיר: 'עכשיו אנו רואים שפסקו של הרמב"ם מיוסד על גירסת הגאון [...] אמנם יש לדקדק כיצד פירש הרמב"ם את הסוגיה [...] אבל לעניין פסק, פסקו ברור'. נמצאנו למדים שאין סוף למקורות הבלתי ידועים עדיין לספר 'משנה תורה': אבל בה באותה שעה מתחזקת גם המסקנה כי אפילו נצליח לאתר מקור לכל שורה ושורה בספר — עדיין לא נוכל להסיח את הדעת מן המקורות האיתנה והמוצקת המאפיינת אותו. כבר הראשונים העמידו על הפרשנות הסמויה מן העין העומדת כמעט בכל מקום מאחורי דברי הרמב"ם, גם במקומות שמקורותיו גלויים. עיין למשל תשובת הרשב"א, סימן י (מהד' ח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ן): 'צראה שהר"מ ז"ל (הלכות ביאת מקדש א:ב) תפש לו דרך אחרת באותה הלכה [...] שלא כדברי רש"י ז"ל והראב"ד ז"ל, והדין עמו'. והרשב"א ממשיך ומשתדל לשחזר את פירוש הרמב"ם: 'ונראה לי שכן הוא ז"ל מפרשה'.

טיפלו בספר באדיבות יוצאת מן הכלל שאני יודע להעריכה כראוי. מר בנוביץ טרח טרחות אין-ספור בהבאת הספר להדפסה, והמלאכה נקראת על שם גומרה. לכולם אני חב שלמי תודה, ולכולם אני מודה מקרב לב.

הספר לא היה יוצא לאור אילמלא מסירותו הנפלאה של פרופ' עזרא פליישר. הוא ערך את הספר עריכה לשונית מדוקדקת והטביע מחינו ומחכמתו על כל עמוד שבו. הוא ליווה את הספר בהתגבשותו, ובכל גלגוליו. אין המלה הנדפסת מספיקה להביע את רחשי לבי והוקרתי על עזרתו. נוסח עברי זה של הספר מוקדש לו.

הספר במקורו האנגלי הוקדש לרעייתי עטרת ראשי מב"ת, היודעת את רמיזותי ושתיקותי, ומעוררת ומעודדת ומחזקת את ידי בכל עת. יאריך ה' ימינו ושנותינו, בבריאות הגוף והרחבת הדעת, ונתברך כצאצאינו וכצאצאי צאצאינו היקרים מכל יקר. יהיה נא ספר זה גם מצבת זכרון לאבא מארי הרה"צ אדמו"ר רבי משולם זושא ולאמי מורתי הרבנית הצנועה מרת רבקה; וכן אזכיר את אחי הגדולים הרב מנחם נחום והרב משה צבי, זכר צדיקים לברכה.

יצחק טברסקי

כע"ה

ט"ו בסיון תשנ"א

אחרית דבר

ספר מופת: ללא תקדים ותחרות

ספר 'משנה תורה' הוא בחינת קפיצה איכותית בהתפתחות הספרות הרבנית בכלל ובתולדות הפסיקה בפרט. חוקרי תולדות המחשבה בימי הביניים מחלקים בדרך כלל את התקופה שהם עוסקים בה במונחים של הגות קדם-אסכולאסטית, אסכולאסטית-קלאסית ובתרא-אסכולאסטית; המקבילה היהודית לזה היא החלוקה הכפולה: קדם-מיימונית ובתרא-מיימונית. משנתו הפילוסופית-הדתית של הרמב"ם היא המוקד העיקרי. בתוך זה נודע משקל יחודי ומופלג ליצירתו ההלכתית, על מרכיביה ההגותיים; מתנגדים וחסידים כאחד מודים בחשיבותה המובהקת ובהשפעתה הענפה. יצוגיים לעניין זה הם דבריו של ר' יהונתן מלוניל: 'אוזן שמעה ותאשרה, ועין ראתה תעיד ישרהו [...] ועל מי לא יקום אורה'. שלא כ'מורה נבוכים' – שגורלו היה עקלקל והפכפך, בדומה לנחל שמימיו עתים גועשים ועולים על גדותיהם ועתים מאכזבים ואפילו נעלמים כליל – ספר 'משנה תורה', על אף ההשגות וההסתייגויות, השפיע השפעה מכרעת, מקיפה, כמעט מתמדת, על הלימוד והמעשה ההלכתיים, כלומר על היהדות ועל ההיסטוריה היהודית. 'יתרה מזו: העמקה נוספת ברושם ההיסטורי של שני חיבורים מופלאים אלה מלמדת, שבשעה שהויכוח סביב הפילוסופיה היה סוער וגועש, לא נתחוללה סערה דומה סביב 'משנה תורה'; היפוכו של דבר – גל הביקורת, שהיה עז בראשיתו, שכך עם הזמן.¹ היו בין מעריצי הרמב"ם כאלה שהבליטו, כאשר באו להעריך את מפעלו, את הקשר שנתגלם בו בין ההישג המשפטי-הלכתי לבין ההישג הפילוסופי-איולוגי, ודברי השבח של ר' יהונתן הכהן מלוניל ושל ר' משה מקוצי מטעימים זאת; אבל גם אלה מן החכמים (כגון ר' יהודה אלפכאר מטולידו ור'

* האמור להלן היא מסה מרוכזת ומתומצתת הרומזת לעובדות ולהגדרות שהובאו בפרוט בפרקי השונים של ספר זה או לחומר שנדון בהרחבה על ידי במקומות אחרים (עיין בעיקר: י' טברסקי, ראשיה הביקורת; הנ"ל, שולחן ערוך; הנ"ל, הראב"ד. ראה גם: הנ"ל, ר' יוסף אשכנזי, עמ' 183 ואילך). התייעור ומראי המקום המובאים שם מושמטים כאן. ההערות המעטות המלוות דברים אלה באות למנוע טטיות רחבות מדי בפנים, או להוסיף קצת ציונים שלא הוזכרו במקומות האחרים. הרבה מן החומר הזה ידון אי"ה, יחד עם ניתוחם של מקורות נוספים, בחיבור מיוחד על היחס אל הרמב"ם ודרכי לימוד משנתו במרוצת הדורות. מחקרים במפרשי 'משנה תורה', אף הם בחינת מבוקש דחוף. ראה למשל: י"ש שפיגל, 'ספר מגיד משנה', עמ' 554–579.

יש להבדיל בין ביקורת עניינית-מהותית – 'מסוג' השגותי של הראב"ד – המתמקדת במאות עניינים ונושאים, ובין העוינות המושתתת על הנחות אידיאלוגיות, כגון זו של שד"ל, הפוסל את 'משנה תורה' מכל וכל. ראה גם את עמדתו החשדנית והשלילית של חכם כר' יוסף אשכנזי בן המאה ה"ט, כפי שתוארה במאמרי הנזכר בהערה שלפני זו. בפרק ב לעיל נדונו מקרים מסוימים שבהם הזהירו חכמים מפני הישענות עיוורת על 'משנה תורה' בלי ידיעה משלימה של המקורות.

שלמה מן ההר), שהיו עוינים באופן נמרץ ל'מורה' ולהתפשטות המהירה של הפילוסופיה, וגם אלה שהיו — אם הדבר בגדר האפשר — אדישים לכאורה לתופעה זו, שיכחו את 'משנה תורה' בכנות ובלא סייג. כל מי שלמד בו קלט ממנו רושם; איש לא התייחס אליו כלאחר יד.

הספרות העברית לתקופותיה ולסוגיה יכולה לספק רשימה ארוכה ומרשימה של כינויי כבוד לרמב"ם, של התבטאויות הערצה לפעלו ושל שבח בלתי מסויג לגאוניותו, ללמדנותו, לתעוזתו האינטלקטואלית ולמעמדו היחודי בתולדות ישראל. נזכיר דוגמה אחת מתהליך התפתחותה והתעצמותה של הערצה זו: ר' ידעיה הפניני, ב'איגרת התנצלות' שלו, וכן הרבה חכמים כיוצא בו, אומרים על הרמב"ם שלא קם חכם בישראל כמוהו מאז חתימת התלמוד; ר' יוסף דלמדיגו כבר מעיד (בחיבורו 'מכתב אחוז'), שלא היה דבר לעמו כמוהו למן 'ימי הנביאים'. לאמיתו של דבר, הערכה היסטורית מאוזנת ומפוכחת של חשיבותו, חדשנותו והשפעתו של 'משנה תורה' — הערכה, שגם לאחר סייגי העובדתיות החמורה וההיצמדות להוכחות ברורות ומוסכמות בלבד, תהיה בלי ספק מופלגת — אינה צריכה להיוון מתרועעות ותשואות. כנות או שגרתיות, מחוכמות או ספונטאניות. התחקות אחר גורלו של 'משנה תורה' וניתוח מעמדו, כולל ההסתייגויות שנתעוררו סביבו מפקידה לפקידה, מוכיחה נמרצות שהשפעת החיבור הגדול והמרשים הזה היתה רחבה ורב־פנים במידה לא רגילה, הן באופן כללי והן בתחומים של יחוד. רושמו הישיר או העקיף על ספרי־פסיקה מאוחרים ממנו היה עז, גם אם לא מכריע במובן המיימוני הצר. הוא השפיע השפעה גדולה ופורה גם על סוגים אחרים של כתיבה הלכתית (פירושים, תשובות, חידושים) וגם על מקצועות סמוכים, כגון פרשנות המקרא והמשנה, פרשנות האגדה, דרשות וספרי מוסר. בחותמו טבועים עצם לשונה של היצירה ההלכתית המאוחרת לו, הסגנון, התחביר ודרכי הרימוז. לאמיתו של דבר, החיבור שינה את מלוא כל נופה של הספרות הרבנית. העיון המתמיד ב'משנה תורה' — והספר שימש לצרכים מרובי פנים ביותר — חיזק את ההכרה שהוא בחינת הישג שאין לו אח ורע; לפיכך התייחסו אליו הכל, במידה גדלה והולכת, כאל אוצר בלתי נדלה, שממנו ניתן לשאוב הדרכה דתית מעשית והשראה למדנית. חיבור זה, המרשים במימדיו ובכיניו, המסודר בקפדנות, המצוין בלמדנות שופעת, בדקות של הבחנה, בעדינות הניתוח הפרשני, בדיוקנות המיון וברגישות הניסוח, נעשה עד מהרה מעין אספקלריה מאירה, שבה נתמקדו כמעט כל עיון ודיון בעולמה של הספרות התלמודית. אין לך כמעט שלב בעל חשיבות בהתפתחותה הרחבה של הספרות הרבנית, שאינו קשור בדרך זו או אחרת בספר 'משנה תורה'. השפעתו של החיבור משתקפת בהרבה יצירות, שונות מצד סוגיהן, מעשה ידי שרשרת בלתי פוסקת של הרבה מחברים. אפשר היה להתקין, דרך משל, מפתח של כל קבצי התשובות החשובים לפי התייחסותם אל 'משנה תורה', או להסב את תשומת הלב למידה שבה פרשנות התלמוד — החל בר' מאיר הלוי אבולעפיה, עבור דרך השלישייה הגדולה של הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א וכלה בימינו אלה ממש — נזקקת ל'משנה תורה'. הספר נעשה מוקד קבוע של התייחסות למיני לימוד מגוונים (משנה, תוספתא, תלמוד, ספרות הגאונים) וכן לסוגי כתיבה שונים, של השגות, של חידוש או של סיכום, בין למי שהזדהה עם הנחותיו, מגמותיו ושאיפותיו של הרמב"ם, ובין למי שדחה את עמדותיו האידיאלוגיות או את דרכו הפרשנית. כמעט כל דיון כבעיה מן הבעיות, עיונית או מעשית, גובש מכאן ואילך במושגים ובנוסחאות של 'משנה תורה'; החיבור

הצטיין בכל הסגולות והעוצמות שנמנו בספר קלאסי: הוא היה בה בשעה כן-הזמן ועל-זמני, ברור ומעורר, מוצק אבל גם פתוח בלא שיעור לפרשנות בלתי פוסקת. מתכריס מאוחרים, שביקשו לכתוב חיבורים על נושאים שונים בהלכה, העדיפו לתלות את דבריהם בדרך זו או אחרת ב'משנה תורה'. איש לא ניסה לעשות שנית כמעשה הרמב"ם או להתחרות בו. אמנם ר' חסדאי קרשקש במאה הי"ד ור' יוסף דלמדיגו כמאתיים שנים אחריו הרהרו באפשרות כתיבתו של מעין 'משנה תורה' חדש, שהלכה והגות יהיו ממוזגות בו, ושיהיה, כך רמזו, עדיף על חיבורו של הרמב"ם, אבל אף לא אחד מהם צירף מעשה למחשבה. ספר 'משנה תורה' נשאר מיוחד במינו, חטיבה אחת בעולמה של היהדות.

תפוצתו המהירה של החיבור, מבקרים ונושאי כלים

הצעד הראשון להבנת מעמדו היחודי והמכריע של ספר 'משנה תורה' בעולמם של ישראל מחייב, כמובן, לקבוע עובדות באשר לתפוצתו המהירה של החיבור. הספר, שהושלם בשנת 1178 או אולי בשנת 1180, נודע במהירות מופלאה, תחילה בארצות המזרח (ארץ-ישראל, סוריה, ככל, תימן), אחר כך בארצות הים התיכון (כולל ספרד ופרובאנס), ולבסוף גם באזורי צרפת ואשכנז. בשנת 1191 כבר מדבר הרמב"ם על המוניטין שיצאו לספר בארבע כנפות הארץ, אף על פי שבשנת 1193 טרם הגיע כנראה לדרומה של צרפת. בשלהי המאה כבר היכה הספר שורשים עמוקים בגלילות פרובאנס וקשטיליה והיה מוקד לעיון נמרץ. למעשה, כפי שאנו עתידים לראות, הלימוד השיטתי והביקורתי של 'משנה תורה' היה מקביל ולעתים אף משולב בלימוד הלכות הרי"ף. אפשר לומר, ששני החיבורים זכו לתשומת לב יוצרת וללימוד מקיף לראשונה באזורים אלו; מן העיסוק בהם צמחה פעילות נמרצת ופוריה ביותר בתחום הספרות הרבנית. לפיכך, כדי להגיע בעניין הזה לאומדן מדויק, יש לקחת בחשבון לא רק את השגותיהם של הראב"ד ושל ר' משה כהן (הרמ"ך), אלא גם חיבורים כגון 'ספר ההשלמה' לר' משולם בן משה מברדש, 'ספר המאורות' לר' מאיר ב"ר שמעון מנרבונה, 'ספר המכתם' לר' דוד בן לוי ופירושו של ר' אברהם מן ההר, שבכולם יש שימוש נכבד ומהותי ב'משנה תורה'. אפילו 'ספר המנהיג' לר' אברהם בן נתן הירחי, בן דורו הצעיר של הרמב"ם, מתייחס תכופות לחיבור הגדול. 'ספר המנוחה' לר' מנוח הוא החוליה הראשונה במסורת הספרותית של פרשנות מלאה על 'משנה תורה' ושל לימוד סגוריה על החיבור (בעיקר נגד השגות הראב"ד). כמעט ניתן לומר, שזמן מועט אחרי בואו של 'משנה תורה' לדרום צרפת, האזור היחיד שהרמב"ם תלה בו תקוות כלשהן באשר לקיומה של הלמדנות הרבנית, כבר נתעצבו דפוסי הלימוד של החיבור ודרכי השפעתו. חשיבותו כספר פרשני, לא רק כספר פסקים, הוכרה תיכף כיאות. על כמה זו פעלו החכמים שנוכרו לעיל, ואחרים, בלימוד הממצה, הניתוח החודר, וההערכה הנאותה של 'משנה תורה'.

גם בצפונה של צרפת קנה לו החיבור שביטה במהירות ונפוץ הרבה. אפשר להבחין בקלות במעבר, אשר נמשך עשרות שנים מעטות בלבד, משימוש מקרי ובלתי-ידידי ומעיון סלקטיבי ב'משנה תורה' להזדקקות קבועה, כמעט שגרתית אליו בכל הזדמנות. המוכחות הקדומות ביותר, של ר' יהודה בן יצחק מפריש, ר' יצחק בן אברהם (הריצב"א) ור' שמשון משאנץ, מופיעות כהתייחסויות בודדות ל'ספר ר' משה'. בשנת 1236 כבר מתייחס ר' משה

מפתח כתבי הרמב"ם

אגרות הרמב"ם — חליפת המכתבים עם ר' יוסף בן יהודה ערוכה על-פי כתבי־יד ודפוסים ישנים בצירוף מכוואות, תרגומים והערות מאת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ו; דפוס צילום תשמ"ה	איגרות
רבינו משה בן מימון, אגרות — מקור ותרגום, תירגם לעברית ביאר והכין... ' קאפח, ירושלים תשל"ב	איגרות, קאפח
' שילת, איגרות הרמב"ם — מהדורה מדויקת של האיגרות העבריות והערביות... על פי כל כתבי־היד... עם תרגומים, מכוואות, הערות והקבלות, א-ב, ירושלים תשמ"ז-תשמ"ח	איגרות, שילת
ראה: איגרות, קאפח, עמ' קג-קכ	איגרת השמד
אגרת תימן לרבינו משה בן מימון — המקור הערבי ושלשת התרגומים העבריים, ערוכים ומוגהים בצרוף מכווא והערות בידי א"ש הלקין.... ניר-יורק תשי"ב	איגרת תימן
A. Marx, 'The Correspondence Between the Rabbis of Southern France and Maimonides About Astrology: II. Maimonides' Letter on Astrology', <i>HUCA</i> , 3 (1926), pp. 349-358	האיגרת על האצטגנינות
הלכות הירושלמי — לרבינו משה בן מימון ז"ל — מעצם כיו"ק זצ"ל, עם מכווא, פרוש והערות מאת ש' ליברמן, נירארק תש"ח	הלכות הירושלמי
חידושי הרמב"ם לתלמוד... עם מכווא, הערות והארות מאת הרב מי"ל זק"ש.... ירושלים תשכ"ג	חידושי הרמב"ם לתלמוד
רבינו משה בן מימון, כתבים רפואיים, ערוכים ומסודרים על-פי כתבי־יד בצירוף מכוואות ביאורים ומפתחות בידי ז' מונטנר...., א-ה, ירושלים תשי"ז-תשכ"ט	כתבים רפואיים
J. Finkel, <i>Maimonides' Treatise on Resurrection</i> , New York 1939 (= <i>PAAJR</i> , 9 (1939), pp. 57ff.)	מאמר תחיית המתים
ספר מורה נבוכים להרב רבינו משה בן מימון הספרדי ז"ל בהעתקת הרב ר' שמואל אבן תיבון...., ווארשא תרל"ב; דפוס צילום ניו יורק תש"ו ועוד. ראה גם תרגומו של הרב ' קאפח, א-ג, ירושלים תשל"ג	מור"נ (=מורה נבוכים)
ספר מלות ההגיון לר' משה בן מימון בהעתקת ר' משה בן שמואל ן' תיבון, ערוך על-פי דפוסים ראשונים ומפורש ע"י ח"י רות, הושווה עם קטעי כתבי־היד של המקור הערבי ע"י ד"צ בנעט, דפוס צילום, ירושלים תשכ"ה. ראה גם מהדורת ' אפרת: I. Efrat, <i>Maimonides' Treatise on Logic</i> , New York 1938 (= <i>PAAJR</i> , 8 [1937-1938])	מלות ההגיון

משנה תורה... להנשר הגדול רבינו משה בן מימון, דפוס צילום של הוצאת ווילנא תר"ס. ראה גם להלן ברשימת 'מהדורות נבחרות של ספר משנה תורה'	משנה תורה
[א] ההקדמה על-פי ספר המצוות — מקור ותרגום... מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשל"א, עמ' א-ז	ספר המצוות
[ב] י"ד השרשים על-פי ספר המצוות להרמב"ם — על פי דפוס ראשון קושטא ר"ע — עם השגות הרמב"ן..., בעריכת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"א, עמ' א-קמח	
[ג] מצוות עשה ומצוות לא תעשה על-פי תרגומו של ר' משה אבן תיבון שבדפוסים הנפוצים, ווארשא תרמ"ג ואילך וצילומיהם. ראה גם מהדורת הרב ח' העליר, ירושלים-ניו יורק תשי"ו	ספר הקצרת פי' (=פירוש) המשנה
ראה: כתבים רפואיים, ד, עמ' 67-119 משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון — מקור ותרגום, תירגם מערבית על-פי כתב היד המקורי והוסיף מבוא והערות יוסף ככה"ר דוד קאפח..., סדר זרעים — טהרות (זו כרכים), ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט	פירוש פרקי אבוקראט
ראה: כתבים רפואיים, ג. ההקדמה לפי איגרות, קאפח, עמ' קמא-קמז	פרקי משה ברפואה קובץ
ראה: כתבים רפואיים, ב קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו... [הוציא לאור] א' ליכטנברג, ג חלקים (מכורכים יחדיו), לייפציג (לפטיא) תרי"ט	שמונה פרקים
פירוש המשנה (ראה לעיל), סדר נזיקין, הקדמה למסכת אבות, עמ' שעב-תז	תשובות
תשובות הרמב"ם — יוצאות לאור בפעם הראשונה במקורן הערכי מכוונות מתוך קטעי גניזה, כתבי יד וספרי דפוס, מוגהות ומתורגמות בתוספת הערות מאת י' בלאו, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו	תשובת הרמב"ם על הקץ הקצוב
תשובת הרמב"ם — בשאלת הקץ הקצוב לחיים, הוציא לאור במקור הערבי, תרגם לגרמנית והוסיף מבוא, דיון והערות ג"א וי"ל; ערך את הוצאת הנוסח הערבי, תרגמו לערבית... ועידכן את ההערות מ' שורץ, תל-אביב תשל"ט	

חיבורים מיוחסים לרמב"ם

מ' גסטר, 'ביאור שמות קדש וחול — לרבינו משה בן מימון...', דביר, א (תרפ"ג), עמ' 191-222. ראה גם מהדורת הרב יצחק רצאבי, עם ביאור נזר הקדש, בני ברק תשמ"ז	ביאור שמות קדש וחול
פרקים בהצלחה המיוחסים לרמב"ם ז"ל, הוציאם לאור במקורם הערבי... עם מבוא והערות ש"צ דוידוביץ; ערכם לדפוס והגיהם והוסיף הערות מבארות ד"צ בנעט, ירושלים תרצ"ט	פרקים בהצלחה
צוואות גאוני ישראל, בעריכת י' אברהם, א, פילאדלפיה תרפ"ז, עמ' 101-116 (= I. Abrahams (ed.), <i>Hebrew Ethical Wills</i> , (Philadelphia 1926)	צוואת הרמב"ם

מהדורות של ספר משנה תורה

דפוסים ומהדורות נכחים של ספר משנה תורה שהשתמשו בהם, בנוסף על המהדורה הרווחת (ווארשא, תרמ"א-תרמ"ב, ווילנא תר"ס וצילומיהם).

מהדורה חדשה מצולמת מדפוס רומי ר"מ, עם מבוא הרב יל"ה מימון... ירושלים תשט"ו
צילום חדש של דפוס קושטא רס"ט (1509), דברי מבוא מאת הרב ש"ז הבלין, ירושלים תשל"ג
הרמב"ם לעם — מהדורה מנוקדת עם פירוש לעם, א-טז, ירושלים תשכ"ח
רבינו משה בן מימון, ספר המדע, ציוני מקורות, הערות ובירורים מאת י" כהן; שנויי נוסחאות מאת
מ"ח קצנלנבוגן; עורך ראשי ש' ליברמן, ירושלים תשכ"ד
ספר משנה תורה... סודר ונדפס מחדש מוגה ושלם, עפ"י כת"י עתיקים... ועפ"י הדפוסים הישנים,
ועפ"י מה שהובא לשון רבינו בספרי ראשונים... העורך: ש' פרנקל, ירושלים-בני-ברק, עד כה
יצאו לאור הכרכים דלהלן: ב. זמנים (תשל"ה) ג. נשים (תשל"ז) ד. קדושה (תשמ"ו) ה. הפלאה
(תשמ"ט) ו. זרעים (תש"ן) ט. נזיקין (תשמ"ב) י. קנין (תשנ"א) יא. משפטים (תשמ"ט)
ספר משנה תורה... על-פי כתבי יד תימן עם פירוש מקיף, הגיה לקט ופירש יוסף בכה"ד דוד קאפח
[קרית אונן], תשמ"ד ואילך. עד כה יצאו עשרה כרכים (ספר המדע — זרעים, א)
ספר אהבה — על פי כ"י חתום בעצם כ"ק... עם פירוש יד פשוטה — מקורות ביאורים ובירורים
מאת נחום אליעזר רבינוביץ, ב כרכים, ירושלים תשמ"ד

מפתח הביבליוגרפיה

<p>י' אבידע, 'מספר הפרקים בספר "משנה תורה" להרמב"ם ז"ל, סורא, ב (תשט"ו), עמ' 267-275</p> <p>י' אבידע, 'ספר משנה תורה להרמב"ם כספר לימוד – "לתלמידים ולמלמדים"', ארשת, ג (תשכ"א), עמ' 31-47</p> <p>י' אבידע, 'רפואה שלימה (רפואת הנפש ורפואת הגוף)', סיני, מה (תש"ט), עמ' נ-נה</p> <p>י' אביגרי, גזוים מגולים, תל-אביב תשכ"ח</p> <p>Averroes, <i>On the Harmony of Religion and Philosophy</i>, tr. G.F. Hourani, London 1961</p> <p>Averroes, <i>Kitāb Faṣl al-Maqāl</i>, ed. G.F. Hourani, Leiden 1959</p> <p>י' אבן-שמואל, 'טענתו העיקרית של הרמב"ם נגד אריסטו', סיני – ספר היובל... בעריכת הרב יל"ה מימון, ירושלים תשי"ח, עמ' קכ-קמ</p> <p>ש' אברמסון, 'אגב קריאה' [א] לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 316-318 [ב] שם, לח (תשל"ד), עמ' 158-160</p> <p>ש' אברמסון, 'ארבעה פרקים בענין הרמב"ם', סיני, ע (תשל"ב), עמ' כד-לג</p> <p>ש' אברמסון, 'להקים שם', קריית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 174-171</p> <p>ש' אברמסון, 'לפירוש קהלת' קריית ספר, נב (תשל"ז), עמ' 156-172</p> <p>ש' אברמסון, 'למבוא התלמוד לרב שמואל בן חפני', תרכ"ן, כו (תשכ"ז), עמ' 421-423 (=עניינות בספרות הגאונים, עמ' 176-173)</p> <p>ש' אברמסון, 'מילון לתלמוד לרב שמואל בן חפני', ספר אברהם אבן-שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 13-65</p> <p>ש' אברמסון, "'משנה" ו"תלמוד" (גמרא) כפי קדמונים', ספר דב סדן – קובץ מחקרים, ירושלים תשל"ז, עמ' 23-43</p> <p>ש' אברמסון 'עניינות כ"ספר מצוות גדול"', סיני, פ (תשל"ז), עמ' רו-ריג</p> <p>ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים – מחקרים בספרות הגאונים ותשובותיהם... ירושלים תשל"ד</p> <p>ש' אברמסון, 'על פסוקים שהובאו בראשונים שלא כצורתם וביאור בפייה"ש לרמב"ם ראש כלים', סיני, פז (תשמ"מ), עמ' קצג-רח</p>	<p>אבידע י', מספר הפרקים</p> <p>אבידע י', משנה תורה כספר לימוד</p> <p>אבידע י', רפואה שלימה</p> <p>אביגרי י', גזוים מגולים</p> <p>אבן רשד, דת ופילוסופיה</p> <p>אבן רשד, פצאל אל מקאל</p> <p>אבן-שמואל י', טענת הרמב"ם נגד אריסטו</p> <p>אברמסון ש', אגב קריאה א-ב</p> <p>אברמסון ש', ארבעה פרקים</p> <p>אברמסון ש', להקים שם</p> <p>אברמסון ש', לפירוש קהלת</p> <p>אברמסון ש', מבוא התלמוד</p> <p>אברמסון ש', מילון לתלמוד לרב שמואל בן חפני</p> <p>אברמסון ש', משנה ותלמוד</p> <p>אברמסון ש', עניינות כסמ"ג</p> <p>אברמסון ש', עניינות בספרות הגאונים</p> <p>אברמסון ש', פסוקים שלא כצורתם</p>
--	--

- אברמסון ש', רב יוסף ראש הסדר
 אברמסון ש', רב יוסף ראש הסדר
 95-72
 אברמסון ש', רב נסים גאון
 אברמסון ש', תוספות והערות
 אדלר א', העקרונות השיטתיים
 אדלשטיין ל', הרפואה היוונית
 אוארבך א', דנטה
 אוארבך א', מימוזיס
 אוארבך א', השפה הספרותית
 אולמן י"מ, הרפואה באיסלאם
 אורבך א"א, בעלי התוספות
 אורבך א"א, הלכה ונבואה
 אורבך א"א, הלכות עבדים
 אורבך א"א, השגות הראב"ד
 אורבך א"א, חז"ל
 אורבך א"א, כל המקיים נפש אחת
 אורבך א"א, מעולמם של חכמים
 אורבך א"א, מעמדם של עשרת
 הדיברות
 אוריין מ', המורה לדורות
 אטלס ש', קטעים מספר יד
 החזקה
 אידל מ', ההתבודדות
 אידל מ', קבלה
 אידל מ', ר' אברהם אבולעפיה
 אלבוגן י"מ, אישיותו של הרמב"ם
- ש' אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר, כו (תש"י), עמ'
 95-72
 ש' אברמסון, רב נסים גאון — חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה
 ש' אברמסון, 'תוספות והערות', בתוך: 'י בלאו, תשובות הרמב"ם,
 ג, ירושלים תשכ"א, עמ' 149-182
 א' אדלר, העקרונות השיטתיים כיסוד ל"חזרותיו" של הרמב"ם
 (מפירושו המשנה למשנה תורה), חיבור לקבלת תואר דוקטור
 לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשמ"ז
 L. Edelstein, 'Greek Medicine in Its Relation to Religion
 and Magic', *Bulletin of the Institute of the History of
 Medicine*, 5 (1937), pp. 210-246
 E. Auerbach, *Dante—Poet of the Secular World*, tr. R.
 Manheim, Chicago 1961
 א' אוארבך, מימוזיס, תרגום ב' קרוא, ירושלים תשי"ח
 E. Auerbach, *Literary Language and its Public in Late
 Antiquity and in the Middle Ages*, New York 1965
 I.M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970
 א"א אורבך, בעלי התוספות — תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם,
 ירושלים תשמ"מ
 א"א אורבך, 'הלכה ונבואה', תרביץ, יח (תש"ו), עמ' 1-27
 (=מעולמם של חכמים, עמ' 21-49)
 א"א אורבך, 'הלכות עבדים כמקור להיסטוריה החברתית כימי
 הבית השני ובתקופות המשנה והתלמוד', ציון, כה (תש"ך), עמ'
 141-189 (=מעולמם של חכמים, עמ' 179-228)
 א"א אורבך, 'השגות הראב"ד ל"משנה תורה" לרמב"ם בדפוסים
 ובכתבי יד', קרית ספר, לג (תשי"ח), עמ' 360-375
 א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ו
 א"א אורבך, "כל המקיים נפש אחת..." — גלגוליו של נוסח,
 תהפוכות צנזורה ועסקי מדפיסים, תרביץ, מ (תשל"א) עמ'
 268-284 (=מעולמם של חכמים, עמ' 561-578)
 א"א אורבך, מעולמם של חכמים — קובץ מחקרים, ירושלים
 תשמ"ח
 א"א אורבך, 'מעמדם של עשרת הדיברות בעבודה ובתפילה',
 עשרת הדיברות כראי הדורות, בעריכת ב"צ סגל, ירושלים תשמ"ו,
 עמ' 127-145 (=מעולמם של חכמים, עמ' 578-596)
 מ' אוריין, המורה לדורות, ירושלים תשט"ז
 ש' אטלס, קטעים מספר יד החזקה לרבינו משה בן מיימון....
 לונדון ת"ש
 מ' אידל, 'ההתבודדות כריכוז בקבלה האקסטטית וגלגוליה', דעת,
 14 (תשמ"ה), עמ' 35-82
 M. Idel, *Kabbalah: New Perspectives*, New Haven, 1988
 מ' אידל, כתבי ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו, חיבור לשם קבלת
 תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו
 I. Elbogen, 'Moses ben Maimons Persönlichkeit', *MGWJ*,
 79 (1935), pp. 76-79,

קבצים מיוחדים לחקר הרמב"ם

מבחר קבצים הכוללים מאמרים שהוקדשו לחקר הרמב"ם, ובתוכם גם מאמרים שלא צוינו במפתח הביבליוגרפיה ובביבליוגרפיה נוספת.

הר"ם במזל — קובץ תורני-מדעי..., בעריכת הרב יל"ה מימון, ירושלים תשט"ו
הרמב"ם — כתבים ומחקרים, ראה להלן: ספר זכרון להרב יצחק נסים
הרמב"ם — תורתו ואשיותו..., בעריכת ש' פדרבוש, ניריורק תשט"ו
יובל הרמב"ם, ראה להלן: תחומין
מאזנים, ג (תרצ"ה), עמ' 347-550

מיקראה בחקר הרמב"ם... [=ליקוטי "תרכיץ" ה], ירושלים תשמ"ה [כולל את ספר הרמב"ם של "תרכיץ"]

ספר זכרון להרב יצחק נסים..., סדר שני [חלק ב]: הרמב"ם — כתבים ומחקרים, בעריכת מ' בניהו, ירושלים תשמ"ה, עמ' קסא-שיד

ספר הרמב"ם של תרכיץ..., ירושלים תרצ"ה [=תרכיץ, ו (תרצ"ה)], עמ' 245-432

רבנו משה בן מימון — חייו, ספריו, פעולותיו ודעותיו — קובץ תורני-מדעי, א (שני חלקים)-ב, בעריכת הרב יל"ה מימון (פישמן), ירושלים תרצ"ה

רבנו משה בן מימון — למלאות שמונה מאות שנה להולדתו, הארץ, גליון 4788, ערב פסח תרצ"ה
שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט)

תחומין, ח (תשמ"ז): יובל הרמב"ם, עמ' 433-520

Eschatology in Maimonidean Thought — Messianism, Resurrection and the World To Come..., ed. J.I. Dienstag, [New York] 1983

Essays on Maimonides — An Octocentennial Volume, ed. S.W. Baron, New York 1941, reprinted New York 1966

Jewish Law Annual, 1, Leiden 1978

Jewish Quarterly Review, vol. 25, no. 4, Philadelphia 1935, pp. 324-540

Maimonidean Studies, 1, ed. A. Hyman, New York 1990

Maimonides — A Collection of Critical Essays, ed. J.A. Buijs, Notre Dame Ind. 1988

Maimonides and Philosophy..., ed. S. Pines & Y. Yovel, Dordrecht Holland 1986

Maimonides as Codifier of Jewish Law..., ed. N. Rakover, Jerusalem 1987

Maimonides — Festschrift, see: *Monatsschrift*

Maimonides: Selected Essays, ed. S.T. Katz, New York 1980

Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Neunundsiebzigster Jahrgang, Breslau 1935, pp. 65-208 [= *Maimonides Festschrift*]

Moses ben Maimon — sein Leben, seine Werke und sein Einfluss..., ed. W. Bacher, M. Brann & D. Simonsen, 1-2, Leipzig 1908-1914

- Moses Maimonides — 1135-1204...*, ed. I. Epstein, London 1935
- Moses Maimonides and His Time*, ed. E.L. Ormsby, Washington D.C. 1989
- Perspectives on Maimonides: Philosophical and Historical Studies*, ed. J.L. Kraemer, Oxford 1991
- Revue des études juives*, Tome Quatre-Vingt-Dix-Neuvième [=99], Paris 1935
- Studies in Maimonides*, ed. I. Twersky, Cambridge Mass. 1991
- Studies in Maimonides and St. Thomas Aquinas...*, ed. J.I. Dienstag, [New York] 1975
- The Thought of Moses Maimonides*, ed. I. Robinson, 1990